

# ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer  
**Open Monumentendagen  
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

# ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA  
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

# ERFGOED BRUSSEL



**Foto omslag**

Vijverpark, Anderlecht  
(É. Stoller, 2017 © GOB).

# DE BOSRAND VORMGEVEN DOOR BEDRIJFS- ARCHITECTUUR

ROYALE BELGE,  
GLAVERBEL EN CBR  
IN WATERMAAL-  
BOSVOORDE

## GÉRY LELOUTRE

ARCHITECT STEDENBOUWKUNDIGE, UNIVERSITAIR  
DOCENT EN ONDERZOEKER AAN DE FACULTÉ  
D'ARCHITECTURE DE L'ULB, LoUisE (LABORATOIRE  
URBANISME, INFRASTRUCTURES, ÉCOLOGIE)

## HUBERT LIONNEZ

ARCHITECT VAN HET BUREAU KARBON'  
ARCHITECTURE & URBANISME, ASSISTENT  
IN HET ONTWERPATELIER VAN DE FACULTÉ  
D'ARCHITECTURE VAN DE ULB LA CAMBRE-HORTA.



Luchtfoto van de Terhulpensesteenweg (Schmitt-GlobalView © GOB).

*IN HET BEGIN VAN DE JAREN 1960 VESTIGDEN DRIE GROTE BELGISCHE BEDRIJVEN HUN HOOFDZETEL LANGS DE EMBLEMATISCHE PARKWAY GEVORMD DOOR DE TERHULPENSESTEENWEG EN DE VORSTLAAN. ZE KOZEN ALLE DRIE VOOR EEN ARCHITECTUUR DIE REPRESENTATIEF IS VOOR DE IDENTITEIT VAN HUN BEDRIJF MAAR OOK AANSLUIT BIJ HET MODERNE STREVEN OM IN EEN GROENE OMGEVING TE BOUWEN. Aan de hand van deze drie voorbeelden onderzoeken de auteurs de interacties tussen architecturale en stedenbouwkundige reflecties. Hieruit blijkt hoe de architectuur van de zetels van Royale Belge en Glaverbel invloed had op een algemeen stedenbouwkundig beleid dat op zijn beurt het ontwerp van het gebouw van CBR beïnvloedde. De kwaliteit en het erfgoedkundig belang van deze drie gebouwen vloeien voort uit deze geslaagde wisselwerking. Nu ze alle drie op het punt staan een nieuw leven te beginnen, is dit een goed moment om daar even bij stil te staan.*

De zetels van deze drie maatschappijen vormen een opmerkelijke architecturale trilogie uit het naoorlogse Brussel. Het is opvallend dat ze ontsnappen aan de negatieve perceptie die deze periode op het vlak van architectuur in het collectief geheugen heeft nagelaten<sup>1</sup>. Ze behoren tot de zeldzame gebouwen die *a posteriori* positieve waardering krijgen en unaniem als parels van de moderne architectuur worden beschouwd.<sup>2</sup> Deze appreciatie is gebaseerd op hun bijzondere architecturale ontwerp en de zorgvuldige uitvoering ervan. Uit de analyse van hun ontstaansgeschiedenis blijkt echter ook een eigenzinnig en bewust streven naar een nauwe relatie met het terrein en het landschap evenals een subtiële integratie in de dynamiek van de tertiaire ontwikkeling in de periferie van Brussel.

### **DRIE ICONEN VAN BEDRIJFSARCHITECTUUR**

De prestigieuze architectuur van deze drie gebouwen sluit aan bij de inspanningen geleverd door de residentiële gemeenten ten oosten van Brussel – zoals Watermaal-Bosvoorde – om nieuwe aantrekkingspolen en een stedelijke structuur te vormen op het niveau van hun grootstedelijke ontwikkeling.

#### **Royale Belge**

In 1953 vierde de Royale Belge (thans AXA Belgium), een van de belangrijkste verzekeringsbedrijven van de Gemeenschappelijke markt, zijn honderdste verjaardag. Zijn maatschappelijke zetel bevond zich toen in de buurt van het Warandepark op de hoek van de huidige Koloniënstraat en

Koningsstraat. Door de exponentiële groei van het bedrijf in het begin van de jaren 1960, was er nood aan een nieuwe centrale zetel.

Op 19 augustus 1963 nam P. Evrart, adjunct-directeur van Royale Belge, contact op met de schepenen van Openbare Werken van de gemeente Evere, die op dat moment een aantal plannen van aanleg uitwerkte langs de Leopold III-laan. Evrart wilde weten of deze plannen compatibel waren met de intenties van de verzekeringsmaatschappij om daar een nieuwe hoofdzetel te bouwen.<sup>3</sup> De vraag van Royale Belge paste in de toen wijd verbreide dynamiek van bedrijven die besloten om hun hoofdzetels aan de rand van de agglomeratie te vestigen, dus tussen het epicentrum van de politieke macht en de residentiële periferie waar veel van het almaar talrijker



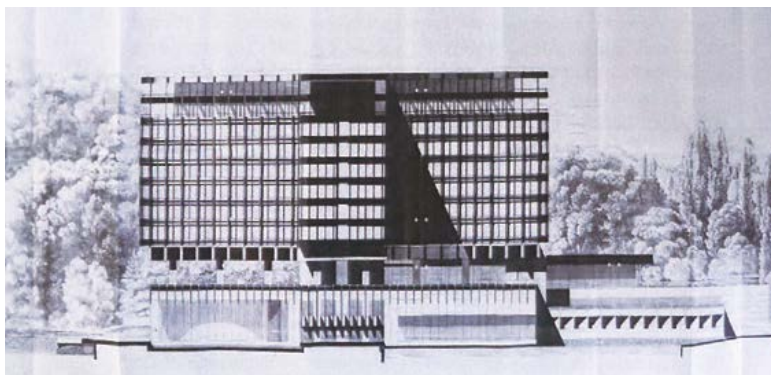
Afb. 1

Het gebouw van Royale Belge in zijn park (foto H. Lionnez).

wordende kaderpersoneel woonde. Dat betekende ook in de buurt van de nieuwe industriezones die onder impuls van de wet van 1959 betreffende de regionale economische ontwikkeling<sup>4</sup> in een gestaag tempo werden geopend langs het zich snel uitbreidende snelwegen-netwerk, vooral in de buurt van de hoofdstad.

Deze plannen werden afgevoerd. Een struikelblok was onder meer de hoogte van het gebouw dat Royale Belge voor ogen had. Dit illustreert hoe bedrijven ervoor kozen om met een expressieve en specifieke

architectuur in een open en exclusief kader, de aandacht te trekken van de nieuwe stedelingen die met hun auto op de grote invalswegen naar Brussel voorbereiden. Deze trend is langs alle stedelijke invalswegen terug te vinden, zelfs aan de kleine ring waar enkele opmerkelijke gebouwen staan, zoals de zetel van Bank Lambert (thans de Belgische zetel van de groep ING), in 1958 ontworpen door het befaamde bureau S.O.M. uit Chicago en Gordon Bunshaft. Aangemoedigd door de stijging van de individuele mobiliteit en een vastgoedmarkt die op nationale schaal uitwaaierde, vestigden



Afb. 2

Opstand van het kruisvormige gebouw vanaf de Vorstlaan [1966] (Archief Cofinimmo).

steeds meer bedrijven zich langs het wegennetwerk. Dit leidde tot een nieuwe monumentaliteit, een *roadscape*,<sup>5</sup> gebaseerd op de kinetische en tangentiële perceptie van architecturale objecten. De ontwerpen hiervan werden vooral gekenmerkt door de uitgezuiverde volumes van het modernisme en door de noodzaak om in een landschappelijke context, versterkt door de snelweginfrastructuur, snel te worden waargenomen. De vestiging in deze nieuwe context –de groene periferie van de stad– beantwoordde aan de wens van de economische wereld om een nieuw arbeidskader te creëren. Dit moest gemakkelijk toegankelijk zijn en gunstig voor de harmonische ontwikkeling van het bedrijf, van zijn activiteiten en zijn werknemers, dus een combinatie van economische groei, rentabiliteit en welbevinden op het werk –een combinatie die het imago van het bedrijf moest weerspiegelen.

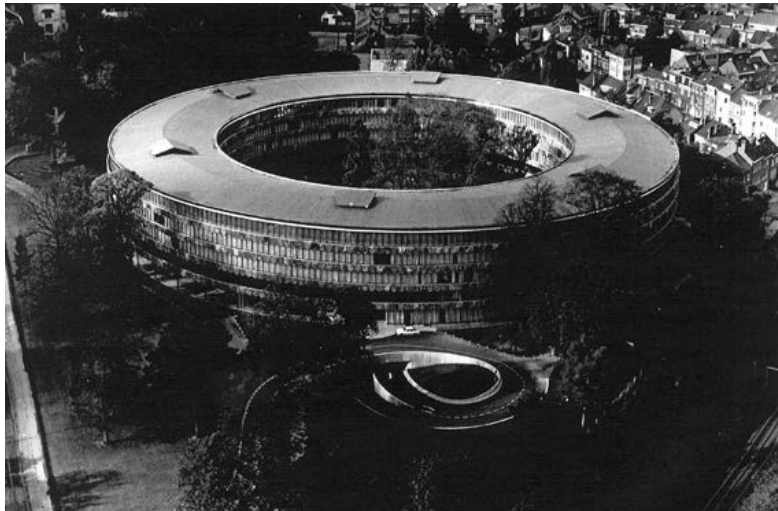
Het hoeft dus niet te verwonderen dat Royale Belge opteerde voor een uitgestrekt terrein langs de prestigieuze Vorstlaan, in de nabijheid van de grote verbindingswegen. Het streven naar toegankelijkheid en representativiteit was ook gekoppeld aan de wens om 'een bedrijfscultuur' uit te dragen, via de organisatie van de arbeidsruimten, maar ook door diverse diensten ter beschikking te stellen van het personeel, zoals dat al meerdere decennia in de Verenigde Staten het geval was.

Voor het ontwerp van zijn nieuwe centrale zetel deed Royale Belge beroep op de Franse architect Pierre Dufau, die in 1937 glansrijk was afgestudeerd aan de *École nationale des Beaux-Arts* en die naam had gemaakt met administratieve zetels en grote infrastructures als het *Parijse Palais des Sports* aan de *Porte de Versailles* (1959-1960), waarvoor hij had samengewerkt

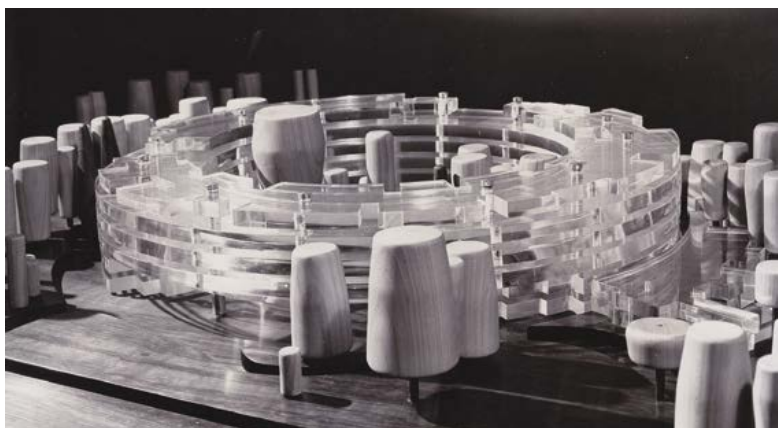
met de inventieve Amerikaanse architect en designer Richard Buckminster Fuller. Voor het gebouw van Royale Belge werkte hij samen met de Belgische architect René Stapels die net de hoofdzetel van d'leteren in Elsene had opgeleverd. Beide architecten lieten zich voor het ontwerp van Royale Belge inspireren door de hoofdzetel van het Amerikaanse bedrijf John Deere & C° in Moline (Illinois), het laatste ontwerp van Elio Saarinen, dat ze samen hadden bezocht.

Beide gebouwen hebben inderdaad veel gemeen. Het gaat telkens om een compact gebouw op een sokkel, met daarvoor een waterpartij waarin de oranjerode kleur van de structuur in Cortenstaal reflecteert. Het gebouw van Royale Belge was een van de eerste gebouwen in Europa waarin dat materiaal werd gebruikt. De architecten combineren het subtiel met getinte dubbele ramen van het 'Stopray'-type dat kort daarvoor door de firma Glaverbel was ontwikkeld.

Het perfect kruisvormige gebouw (afb. 1 en 2), staat centraal op het terrein, op een compleet beglaasde sokkel, wat de indruk wekt dat het op het water drijft. De twee vijvers werden voor de bouw eerst drooggelegd en daarna gereconstrueerd. Want hoewel het gebouw de indruk wekt dat het harmonieus samengaat met de omringende natuur, is dat beeld volledig een constructie. Het is het resultaat van een grondige topografische wijziging, nodig voor de bouw van een ondergrondse parking van 774 plaatsen voor het personeel, waarna het terrein volledig opnieuw werd aangelegd. Deze opdracht werd toevertrouwd aan de Franse landschapsarchitect Jean Delogne, die in Japan was opgeleid, en zijn medewerker Claude Rebold. In nauwe samenwerking met de



**Afb. 3**  
Glaverbel gebouw. Luchtfoto ten tijde van de bouw (Archives des Ateliers de Genval).

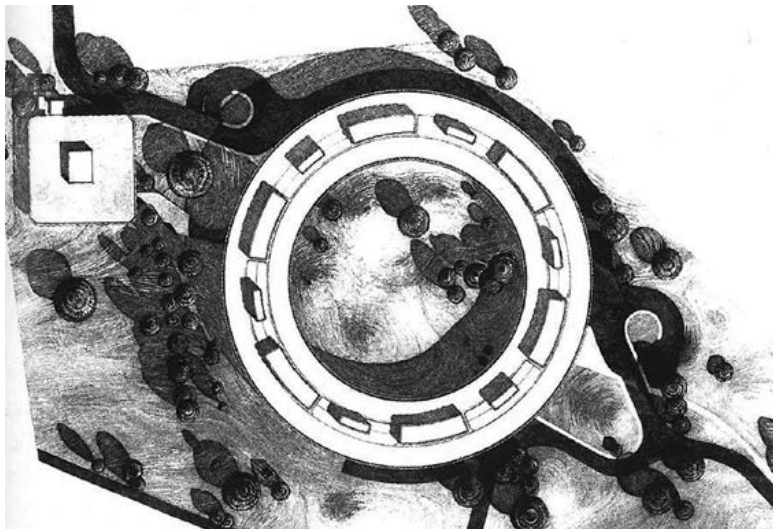


**Afb. 4**  
Een maquette uit de beginfase van het project demonstreert letterlijk de tegenstelling tussen de transparantie van het gebouwde volume en het massieve en duurzame karakter van de grote bomen (Archives des Ateliers de Genval).

architecten, integreerden ze het gebouw in zijn terrein op basis van een constante wisselwerking tussen tekening en experimenten ter plaatse. De tracés en afbakeningen werden direct *in situ* uitgeprobeerd.<sup>6</sup> Het compacte gebouw omringd door een grote tuin, sluit aan bij de logica van de nog bestaande landhuizen in de omgeving, en dus bij het aristocratische ritme waarmee deze openvolging van grote landhuizen het uitzicht van de Vorstlaan bepaalt.

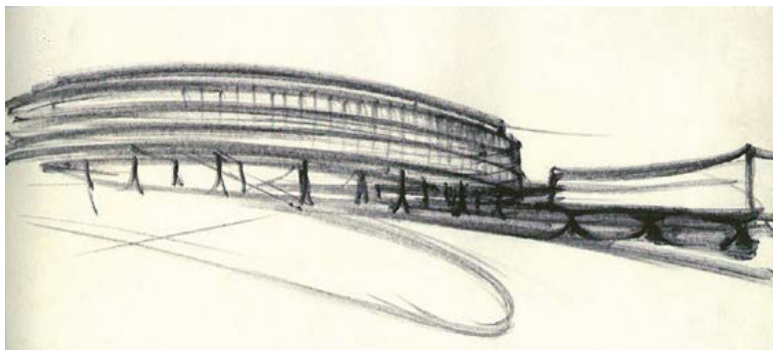
### Glaverbel

Het project voor de bouw van de maatschappelijke zetel van het bedrijf Glaverbel op de Terhulpensesteenweg, bracht een reflectie op gang over de mogelijkheden voor de aanleg van een *parkway* aan de rand van het woud. De keuze van het terrein is gebaseerd op dezelfde logica als die voor Royale Belge. De bouw van de zetel moet de oprichting bezegelen van een maatschappij die in 1961 onstond uit de fusie van de twee belangrijkste glasproducenten



Afb. 5

Situatieplan van de maatschappelijke zetel van Glaverbel. Tekening van André Jacqmain [Archives des Ateliers de Genval].



Afb. 6

Schets voor de maatschappelijke zetel van Glaverbel. Tekening van Renaat Braem [© CIVA Stichting].

van België, Glaver en Univerbel die samengingen om het hoofd te bieden aan de concentratiebeweging in de glassector ten gevolge van de snelle mechanisering. Zowel in de keuze van de locatie als van de vorm, moest de architectuur van de maatschappelijke zetel van dit nationaal topbedrijf de kwaliteitseisen en de ontwikkeling van de daarvoor aangepaste instrumenten vertolken. Daarom organiseerde de glasfabrikant een wedstrijd tussen befaamde architecten als de groep Egau, Jacques Dupuis, Léon Stijnen en André Jacqmain, Victor Mulpas, Pierre Guillissen en Renaat Braem.

Dit laatste viertal kwam als winnaar uit de bus met het 'meest functionele' ontwerp, zoals Braem het zelf formuleerde.<sup>7</sup> Stijnen en Dupuis stelde allebei een verticaal architecturaal ontwerp met glas en transparantie voor, wat wel in de smaak viel bij het nieuwe glasbedrijf. Het voorstel van Jacqmain, Mulpas, Guillissen en Braem was echter totaal verrassend. Ze tekenden een horizontaal ringvormig gebouw dat bijna de hele breedte van het terrein in beslag neemt. Dit had het voordeel dat op de grote vrije ruimte in het midden vrijwel alle grote bomen konden behouden blijven (afb. 3 en afb. 4).

Vanaf de laan wekt het gebouw de vluchtige indruk dat het tussen de bomen glijdt. Als men echter het gebouw betreedt en door de omgang rond de cirkelvormige patio loopt, krijgt het geheel het duurzame en tijdloze karakter van een klooster. Het concept van het gebouw zorgt voor een complete omkering: de architectuur versmelt met de natuur en, *a contrario*, krijgt de door de architectuur ingesloten natuur een majestueuze en monumentale schoonheid. De relatie met de beboste context in de omgeving, is dubbel: tegelijk omhulsel en inhoud. Door de cirkelvorm is er een gelijkaardige ambivalentie tussen de statische ruimte in het centrum en de dynamiek van de ring aan de buitenkant, tussen middelpuntzoekende en middelpuntvliedende kracht. Dit statische en dynamische is bijzonder plastisch terug te vinden in de tekeningen van de architecten: het situatieplan getekend door Jacqmain (afb. 5) en de volumetrieschets van Braem (afb. 6).

Net als voor Royale Belge is het architecturale concept grotendeels gebaseerd op een functionalistische benadering van de organisatie van deze 'machine om in te werken' – wat een kantoorgebouw per slot van rekening is – waarvan de werking niet mag gehinderd worden door de context. De vorm moet dus de context met het programma verzoenen. Een niet gedateerd, door Jacqmain geschreven document,<sup>8</sup> zet dit uitgangspunt helder uiteen: "*le nouveau siège social de Glaverbel doit être un outil parfait / satisfaisant pleinement aux impératifs fonctionnels / valorisé par le site choisi, admirable cadre arboré, favorable à l'homme*". Vervolgens koppelt Jacqmain het functioneel instrument dat een administratief centrum moet zijn aan de concentratie van werkcellen geplaatst in een uit-



Un centre administratif est la concentration de cellules de travail placées dans un ordre favorable autour d'un réseau de communications.

Quels sont les dispositifs caractéristiques procurant cette concentration ?

1. Concentration autour d'un réseau vertical

l'immeuble tour



2. Concentration d'ailes assemblées à un noyau

l'immeuble étoile



3. Concentration annulaire le long d'une circulation bouclée

l'immeuble couronne



Dans le cas du siège social Glaverbel, mais aussi compte tenu du terrain choisi, sur quels critères fuser le choix du meilleur de ces systèmes ?

Afb. 7

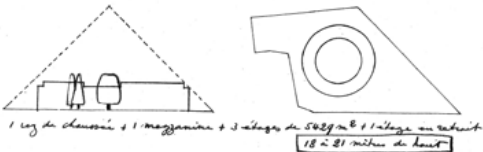
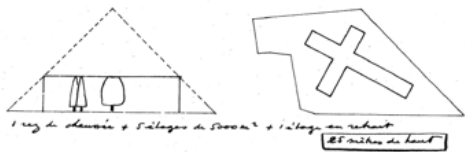
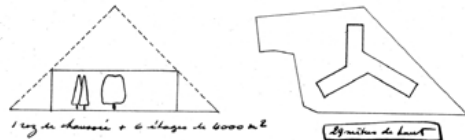
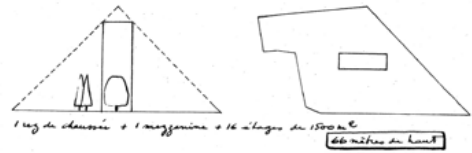
Typische systemen voor de concentratie van werkcellen in een optimale opeenvolging rond een communicatienetwerk. Verklarende schema's van Jacquain [Archives des Ateliers de Genval].

gekiende orde rond een communicatienetwerk (afb. 7). Volgens hem bekomt men de beste concentratie in een kroonvormig gebouw, eerder dan in een torengebouw met haar verticale concentratie of een ster-vormig gebouw waar deze verspreid is over meerdere vleugels rond een kern (afb. 8).

Uiteindelijk gaf de intentie om niet hoger te bouwen dan de bomen op het terrein de doorslag. De keuze viel op het 'kroonvormige gebouw' dat niet hoger zou zijn dan 18 tot 21 m. En dus won het viertal de wedstrijd. In het voor de wedstrijd ingediende ontwerp waren in de cirkelvormige patio ook sculpturen voorzien en "de mobiles sous formes de grandes cloches en verre", "toutes sortes d'amusements (...) et d'application du verre" die natuurlijk konden worden ontworpen door de specialisten van Glaverbel.

Voor de gevels planden ze een betonnen gordijngewel die de verdiepingen van de kroon zou accentueren met een mozaïek van gekleurde prisma's.<sup>9</sup> De realiteit van de werf, waarvan de doorlooptijd relatief kort was, besliste daar anders over. "Kent u natuursteen?" vroeg M. Lemaigre, voorzitter van Glaverbel die eveneens voorzitter was van de *Carrières du Hainaut* tijdens een vergadering. Na een bezoek aan de steengroeve opeerden de architecten voor de definitieve oplossing: de toepassing van uitkragende, los van de gevel aangebrachte elementen van steen die normaal bij het afval terecht komt en die bestaat uit de ruwe korsten tussen de steenlagen. Voor de levering van 2.000 rechthoekige elementen, die het tellurische karakter van het materiaal in wording liet zien, was twee jaar nodig. De gekleurde spiegeleffecten moesten

Insérer dans le gabarit imposé les volumes bâtis nécessaires à chacun de ces dispositifs de concentration :



Afb. 8

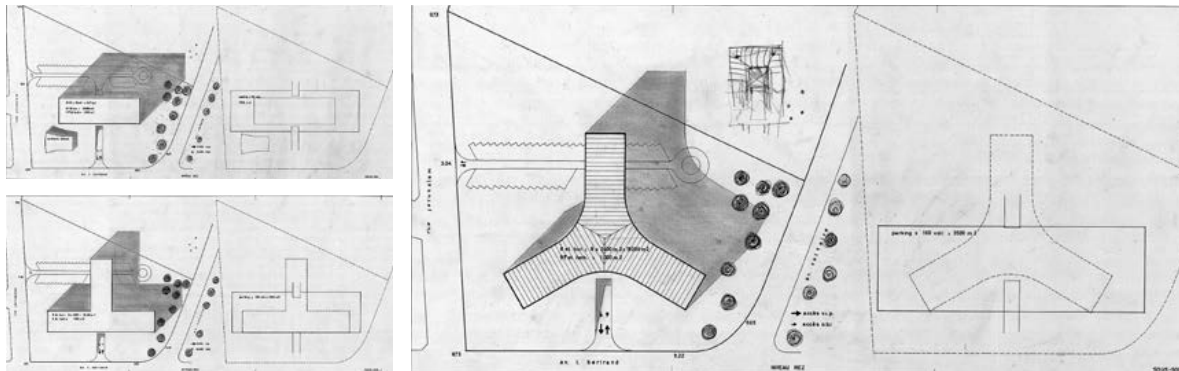
Inpassing in het formaat van de gebouwde volumes noodzakelijk voor elk van deze systemen. Verklarende schema's van Jacquain [Archives des Ateliers de Genval].

wijken voor een krachtige expressie van de geraffineerde dialoog tussen natuur en architectuur (afb. 9).



Afb. 9

Detail van de textuur van de stenen elementen gemaakt van de ruwe korsten tussen steenlagen (foto H. Lionnez).



Afb. 10

Varianten voor de inplanting van de maatschappelijke zetel van CBR a b c op een andere locatie, op de hoek van de Jerusalemstraat en Louis Bertrandlaan te Schaarbeek (op de plaats van de huidige Brusilia toren) (Fonds Constantin Brodzki, Archives et Bibliothèques d'Architecture de l'Université libre de Bruxelles).

## CBR

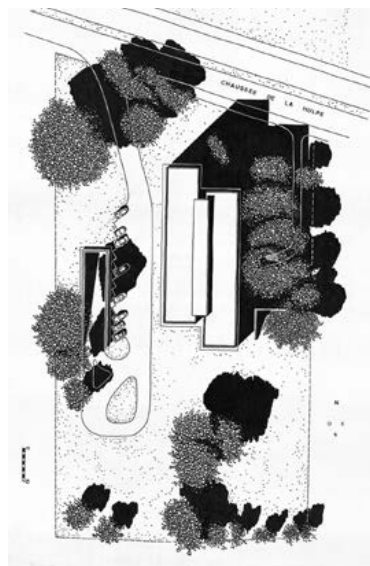
Toen de *Cimenteries Belges Réunies* (CBR) in 1966 beslisten om hun administratieve diensten samen te brengen in één gebouw, was het evident dat ze de studie daarvan toevertrouwden aan Constantin Brodzki. De firma had immers al vruchtbaar met hem samengewerkt voor de bouw van haar maatschappelijke zetel (1965) en een onderzoekslaboratorium in Lier (1966) en ook voor de organisatie van de industriële installaties in Lixhe.<sup>10</sup> Voor dit nieuwe project werkte Constantin Brodzki samen met Marcel Lambrichts, die in 1952 bij hem stage had gelopen.<sup>11</sup> De architecten stelden een radicale interpretatie voor van het principe van afwisseling tussen landschap en architectuur.

Het ontwerp van de administratieve zetel van CBR bood Constantin Brodzki de gelegenheid om de analytische en functionele aanpak van zijn praktijk als designer te transponeren naar de architectuur. Deze benadering omvatte om te beginnen een specifieke aandacht voor het constructieve detail, anticiperend op eventuele problemen bij de uitvoering van het ontwerp. De focus lag dus niet alleen op het resultaat<sup>12</sup> maar ook op het bouwproces, dat trachtte ver-

nieuwende industriële bouwmethododes te optimaliseren. Dit streven naar optimalisering begon met een reflectie over de locatie van het gebouw, een oefening die Brodzki toepaste op de verschillende potentiële terreinen die eigendom waren van CBR (afb. 10). Opnieuw was er sprake van een stervormig torengedebouwen dat, zoals we hoger zagen, door Jacquain werd beschreven als een typische oplossing voor de optimalisering van kantoorruimten. Er werd gekozen voor het terrein in de nabijheid van het Glaverbel gebouw, waardoor het project onderworpen was aan het Bijzonder Plan van Aanleg nr. 6 dat door o.a. Goossens-Bara was opgesteld (zie verder). Om de meeste van de grote bomen en de doorkijken naar het woud vanaf de laan te vrijwaren, stelde hij een bajonetvormige opstelling voor van verspringende bouwvolumes die tussen de grote bomen van het terrein worden geschoven (afb. 11). Deze nauwe relatie met de bestaande groene omgeving beperkte de hoogte van het gebouw tot negen bouwlagen, zodat het niet boven de toppen van de aanwezige beukenbomen uitkwam.

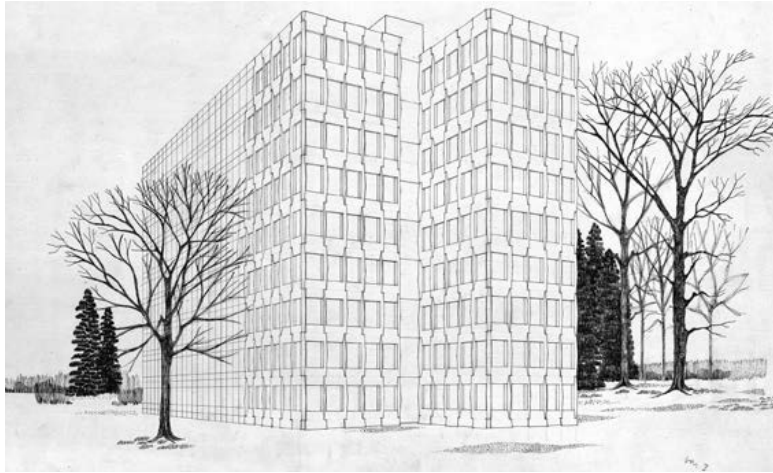
Brodzki zag deze stedenbouwkundige verplichtingen als objectieve gegevens en begon een systema-

tisch en rigoureuus onderzoek<sup>13</sup> naar een modulaire uitwerking van het project. Hij zocht naar een optimale en quasi organische articulatie voor de indeling van het grondplan, de binnenruimten en de gevels. Hier was geen sprake van 'het affirmeren van de architectuur als een samenballing tot enkele grote krachtlijnen'<sup>14</sup> van een grote volumetrische expressiviteit die van buitenaf is af te lezen, zoals dat het geval is voor de schets van Braem voor Glaverbel. De archi-



Afb. 11

Inplantingsplan (Fonds Constantin Brodzki, Archives et Bibliothèques d'Architecture de l'Université libre de Bruxelles).



**Afb. 12**

Proefontwerp van de gevel met herhaling van de modules voor het gebouw in zijn geheel (Fonds Constantin Brodzki, *Archives et Bibliothèques d'Architecture de l'Université libre de Bruxelles*).

tectuur is weliswaar niet minder sculpturaal in haar monolithische en concrete aanwezigheid op het terrein. In tegenstelling echter tot een expressionistische visie<sup>15</sup> die de architect ertoe aanzet om een boodschap of zijn persoonlijkheid in de architectuur uit te drukken, wil het CBR gebouw de uitdrukking zijn van een streven naar expressiviteit dat gebaseerd is op "objectief en wetenschappelijk zoeken naar de adequate vorm in de architectuur." (afb. 12).<sup>16</sup>

In werkelijkheid is het gebouw van CBR een voorbeeld van een zeldzame radicaliteit in het zoeken naar de architectonische mogelijkheden van gegoten beton door middel van een proces van 'semi-industrialisering'.<sup>17</sup> Twee opmerkelijke voorbeelden van alternatieven voor de banale gordijngevel zijn de kantoorgebouwen van de BBL en van Foncolin ontworpen door Jacquain en Wabbes, allebei van 1958. Hun gevel bestaat uit een ritmisch vormgegeven dragende structuur die volledig los staat van de achterliggende beglaasde gevel. Met het gebouw van CBR reduceert Brodzki de geprefabriceerde gevel

tot zijn meest elementaire expressie en integreert de ramen direct in de modules in gegoten beton door middel van een houten slaglat.<sup>18</sup>



**Afb. 13**

Foto's van de werf (© Constantin Brodzki).

Brodzki wilde alle mogelijkheden van het gebruik van gegoten beton benutten en koos daarom voor de ovale vorm, die in zekere zin het fabrieksmerk werd van CBR. Gegoten beton is uiterst geschikt voor het uitwerken van nieuwe vormen, wat typisch was voor het architecturale ontwerp van die tijd. Het geheel werd gemontereerd geleverd op de werf en moest enkel nog aan de structuur worden bevestigd (afb. 13). Als tegenwicht voor de vaste ramen, kreeg het volledig hermetische gebouw een luchtbehandelingsstelsel bestaande uit ejecto-converteoren geïntegreerd in een plint van de gevelelementen. De technische installaties werden geïntegreerd in de betonnen structuur van het gebouw en voor een groot deel in de centrale kern. Ze moesten dus niet meer verborgen worden achter cassetten of valse plafonds en het beton van de gevelmodule



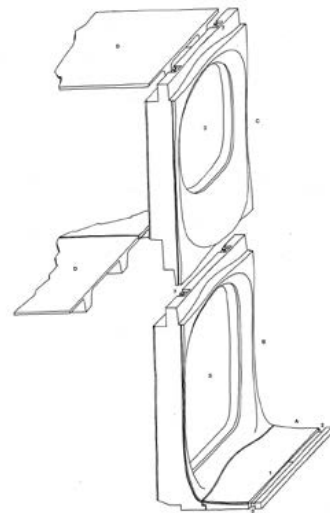
**Afb. 14a**  
Detail van een gevelmodule (© foto H.Lionnez).

met geïntegreerde ovale vensters en van de geribde vloerplaten van het TT-type blijft zichtbaar. Deze nadruk op het ritme van de structuur en de materialiteit van het beton, geeft de interieurs een geraffineerde statigheid, terwijl het brutalisme wordt getemperd door het ovaal van het vensterraam.

Het gebouw van CBR is een van de meest consequente voorbeelden van het gebruik van architectonisch beton, in de uitwerking van een design dat al vanaf de eerste ontwerpfase rekening houdt met het hele proces van uitwerking en toepassing van basiselementen. De architectuur van CBR staat los van het stedelijk kader en exploiteert ten volle de autonomie van de architecturale schriftuur, die in de ontwikkeling van haar geometrieën bewust haar functionele karakter en de plastische mogelijkheden van gegoten beton articuleert. Niets mag afwijken van de strikte uitvoering van deze elementaire en minimalistische architectuur, zelfs de

ingang niet. Deze wordt opgenomen in het onverbidelijke ritme van de modulatie. In die mate dat de firma achteraf een bewegwijzering moest aanbrengen opdat de bezoekers de ingang zouden vinden.

Het streven naar een strikte en objectieve definitie van de architectuur gaat samen met een obsessieve aandacht voor het functionele detail en de uitvoering ervan. De plasticiteit van de golvende ovale gevelelementen wordt mede bepaald door een gewetensvolle aandacht voor een goede afvloeiing van het hemelwater zodat de duurzaamheid van de gevel verzekerd is. Dit streven naar continuïteit is zelfs terug te vinden in de plint onderaan de gevel die omgebogen is om met de grond te versmelten (afb. 14a en b), zodat de architectuur *semble sortir de terre* zoals Brodzki zelf zei. Hij erkende ook de invloed van Victor Horta in het ontwerp van de gevelelementen van het gebouw van CBR. Maar los van de gebogen lijnen, was het vooral het vermogen



**Afb. 14b**  
Axonometrie van de onderlinge verbinding van de modules (Fonds Constantin Brodzki, Archives et Bibliothèques d'Architecture de l'Université libre de Bruxelles).

van Horta om *“donner l'impression d'une harmonie qui n'existe pas”*<sup>19</sup> dat hem in hoge mate inspireerde.

## DE RAND VAN HET ZONIËNWOUDE VORMGEVEN

De bouw van de zetel van Royale Belge ging weliswaar gepaard met de volledige heraanleg van de tuin en de vijver, maar verstoorde geenszins de algemene landschappelijke structuur van de Vorstlaan. De logica van de grote exclusieve domeinen bleef bewaard. Deze situatie was anders voor het gebouw van Glaverbel. De structuur van de Terhulpensesteenweg verschilt enigszins van die van de Vorstlaan. Deze was ook bebouwd met grote villa's, maar die waren minder imposant dan die van de Vorstlaan en stonden op merkkelijk kleinere percelen. Deze waren dicht begroeid met bomen en vormden een bebouwde rand van het Zoniënwoud. De bouw van grootschalige kantoorgebouwen als dat van Glaverbel, noopte tot het vrijmaken



**Afb. 15**

Het gloednieuwe ziekenhuis César de Paepe initieert een verandering in een wijk die tot dan toe louter residentieel was. Deze evolutie gaat verder met de bouw, ernaast, van de hoofdzetel van het bedrijf *Bâtiment et Ponts*, met dezelfde oriëntatie. Foto van 1963 genomen in het kader van de uitwerking van het BPA nr. 6, [© GOB BPA nr. 6, administratief dossier D2328/9].

van grote stukken grond. Daarvoor moesten verschillende percelen worden samengevoegd, wat geleidelijk de schaal van deze rand fundamenteel wijzigde. Deze evolutie stond centraal in de discussies en bekommernissen van verschillende protagonisten die de veranderingen van de Terhulpensesteenweg in de jaren 1960 reguleerden of ondergingen.

De wijziging van het residentiële karakter van de steenweg begon al tussen 1951 en 1953, met de bouw van de kliniek César de Paepe door de Socialistische Mutualiteit (arch. Josse Mouton), en dus tien jaar voor die van het kantoorgebouw van Glaverbel. Het gebouw volgt de langwerpige vorm van het perceel en staat dwars en lichtjes schuin op de steenweg, waar dus een smalle gevel te zien is die ongeveer even breed is als die van de voorafgaandelijke villa (afb. 15).

Op het aangrenzende perceel dat op hetzelfde moment werd vrijgemaakt, begon *Bâtiment et Ponts* (Blaton Frères) in 1963 met de bouw van zijn administratieve zetel. Het gebouw heeft dezelfde oriëntatie als het ziekenhuis en de voorgevel heeft eveneens de breedte van een

grote villa. Links en rechts van het gebouw werden in de richting van het woud de bomen behouden, die het terrein afbakenen. Met zijn bescheiden afmetingen en vijf verdiepingen (waarvan een attiekverdieping) staat het gebouw relatief verscholen tussen de bomen. De parking werd achter het gebouw aangelegd, wat de discretie van het geheel nog versterkt (zie pp 144-145).

De bouwonderneming van de familie Blaton was op dat moment erg actief op de Terhulpensesteenweg, een belangrijke invalsweg naar de hoofdstad en speculeerde er intensief op de ontwikkeling van tertiaire activiteiten. Tussen 1966 en 1967 bouwde ze een kantoorgebouw op het nr. 120, vrijwel tegenover de ingang van de Hippodroom, aan de rand van de infrastructuur van Solvay Sport, een dochtermaatschappij van de befaamde chemische groep, die voordien eigenaar was geweest van het terrein. Het kantoorgebouw werd opgetrokken in samenwerking met Egimo, een vastgoedbedrijf dat eveneens gelieerd was met Solvay en dat sinds het interbellum sterk heeft bijgedragen aan de residentiële ontwikkeling van de groene gordel rond

Brussel. In dit geval zag de maatschappij af van een in 1963 afgeleverde verkavelingstoestemming voor de bouw van alleenstaande villa's voor Solvay Sport,<sup>20</sup> en opteerde ze voor een kantoorgebouw. Ondanks deze exploitatie van de terreinen grenzend aan de steenweg, eiste Solvay Sport het behoud van een directe visuele relatie met het Zoniënwoud. Om hieraan tegemoet te komen, stelde het architectenpaar Monique Bertrand en Jacques Goossens-Bara voor om het programma op te splitsen in twee sobere volumes, met elkaar verbonden door een open galerij. Deze zou door een bomengroep lopen die op last van de gemeente niet mocht gekapt worden.<sup>21</sup> Door deze opsplitsing kon niet alleen het overwicht van de bomen en dus het contact met de bosrand behouden blijven, maar werd het woud bijna letterlijk onderdeel van het gebouw, wat een sfeer van kreupelbos creëerde rond de inkompartij en de galerij (afb. 16). De poëzie van het groen contrasteert met de strengheid van de betonnen gevelpanelen en wekte de interesse van het tijdschrift *Architecture* dat in 1968 een foto van het gebouw op de cover plaatste (afb. 17).



Afb. 16

Maquette van het gebouw op de Terhulpensteenweg, nr. 120, die duidelijk de relatie laat zien met de site van Solvay Sport. De uitwerking van het programma in twee kleinere door een galerij met elkaar verbonden gebouwen, garandeert het uitzicht op de rand van het Zoniënwood, zoals geëist door Solvay Sport en ook het behoud van een aantal bomen in het midden van het perceel (© SAB, Dossier OW 90321).

Hoewel het nr. 120 op de Terhulpensteenweg en de zetel van *Bâtiments et Ponts* (nr. 171), die dwars op de beboste achtergrond staan en inspelen op de transversaliteit van de bomenmassa's, tot een totaal ander register behoren dan het weidse, cirkelvormige gebaar van Jacqmain, bouwen beide modellen een sterke relatie op met de context van het bos. Het eerste doet dit met lage en horizontale lijnen die contrasteren met het gesloten en verticale ritme van het woud, en spelen met achtergronden; het tweede baseert zich precies op het ritme van de afwisseling van bomen en gebouw. Het is deze tweede weg die meer en meer veld zal winnen, deels door de speculatieve actie van Blaton en deels door het perfecte samengaan van dit spel van volumes met de programma's van kantoorgebouwen. Hiervoor zijn immers optimale en neutrale geometrische constructies nodig om tegemoet te komen aan een clientèle dat op het moment van het ontwerp vaak nog niet gekend is, in tegenstelling tot de ontwerpen voor een specifiek bedrijf zoals voor Glaverbel of Royale Belge.

Op het moment van het ontwerp van nr. 120, is Jacques Goossens-Bara ook betrokken bij de uitwerking van het Bijzonder Plan van Aanleg nr. 6. De architect was sinds 1958 inderdaad als onafhankelijke betrokken bij de dienst Openbare Werken van Watermaal-Bosvoorde,<sup>22</sup> en dit samen met drie andere onafhankelijke architecten – John Eggerix, Jacques en Hervé Doyen. Het plan dat in 1964 werd gepresenteerd, wilde eens en voor altijd de toekomst van de residentiële rand van het bos langs de

Afb. 18

Maquette van de volumes voorzien in de zones van het BPA nr. 6 met in het midden de kenmerkende vorm van de zetel van Glaverbel (informatiebrochure van de gemeente betreffende het BPA nr. 6 (© GOB BPA nr. 6, administratief dossier D2328/9).



Afb. 17

Cover van het tijdschrift *Architecture*, nr. 86, 1968. De gele kleur van de foto versterkt de besloten sfeer die wordt gegenereerd door de grote bomen die behouden bleven rond de galerij die de twee vleugels met elkaar verbindt. Het gebouw werd ontworpen in functie van de opgelegde verplichtingen in verband met de landschappelijke eigenschappen van het terrein (*Architecture*, nr. 86, november/december 1968).

Terhulpensteenweg vastleggen en door de afwisseling van nieuwe volumes een visuele relatie met het woud verzekeren (afb. 18). In deze afwisseling is de hoogte van volumes van meer dan acht verdiepingen gerechtvaardigd omdat op die manier het grootst mogelijke aantal bomen en groene ruimten bewaard blijft.<sup>23</sup>

Het was echter precies om dit 'visage forestier'<sup>24</sup> te vrijwaren dat er groot protest kwam tegen het project. Dit leidde tot de oprichting van het *Comité pour la Sauvegarde de Watermael-Boitsfort* het eerste wijkactiecomité in de Brusselse geschiedenis. Zij vroegen expliciet de hoogte van de toekomstige gebouwen te beperken tot die van de bestaande<sup>25</sup> –Glaverbel en de zetel van *Bâtiments et Ponts*– of toch minstens tot die van de toppen van de bomen,<sup>26</sup> om zo het ontstaan van een 'Bosvoorde Chicago' te voorkomen. Deze uitdrukking, die in meerdere persartikelen werd her-nomen,<sup>27</sup> wilde met een sterk beeld het stedenbouwkundige beleid van de gemeente aanklagen, en dan vooral van het trio dat het project politiek schraagde: burgemeester Jacques-Henri Wiener, de schepen van Openbare Werken Raoul Wiart en de schepen van Financiën Michel Devleeschouwer. Voor deze laatste was de compactheid van het plan een gelegenheid om de gemeentelijke financiën weer in balans te krijgen via het kadastraal inkomen<sup>28</sup>. Ze waan daarbij van oordeel dat hoge gebouwen een ideale oplossing waren om het groene karakter van de omgeving te bewaren.<sup>29</sup> Ze draaiden dus het argument van de bewoners om. Het comité van zijn kant klaagde de logica aan die beperkt bleef tot een *laisser-faire* van de speculatieve logica van de projectontwikkelaars (afb. 19).

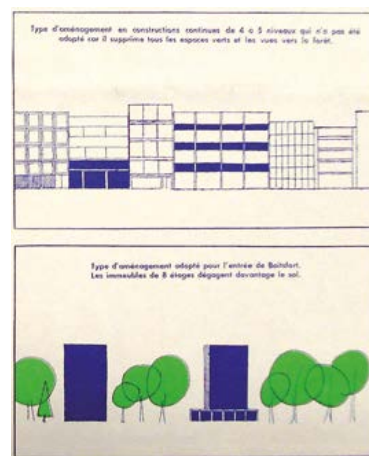
De urgentie waarmee het college toelating wilde geven voor het optrekken van gebouwen die conform waren aan de voorschriften van het plan van aanleg, dat ze probeerde te laten goedkeuren door de centrale overheid, wekte inderdaad argwaan. Deze centrale overheid, het Bestuur voor Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening, eiste trouwens, na een eerste weigering aan Blaton om naast zijn zetel<sup>30</sup>

een kantoorgebouw op te trekken, een bevestiging van de toelatingen, zolang het plan van aanleg niet definitief was getekend door de minister van Openbare Werken.<sup>31</sup> In januari 1967 was het zover. Het plan bleef onveranderd voor de Terhulpensesteenweg, maar de meest controversiële bouwvolumes werden geschrapt gezien hun al te grote nabijheid tot aanpalende residentiële percelen en het woud. Het protest tegen het BPA nr. 6 heeft sterk bijgedragen tot het ontstaan van diep en hardnekkig wantrouwen tussen de bewoners en hun politieke vertegenwoordigers. Dit zou mede de kweekbodem zijn voor de kritiek op de stadsplanning in Brussel, gekoppeld aan de aanklacht tegen het samenspannen van privé-ontwikkelaars en politieke machthebbers.<sup>32</sup> Dit laatste werd gezien als de oorzaak van de transformatie van het Brusselse stedelijk kader die als een totale mislukking wordt beschouwd. In de mate dat de gedaanteverandering van de Terhulpensesteenweg inderdaad te wijten is aan het initiatief van bepaalde projectontwikkelaars die hier wilden bouwen,<sup>33</sup> is het niettemin verkeerd te stellen dat het BPA slechts een *a posteriori* omkadering was van de plannen van vastgoed-speculanten. Het kaderde integendeel in een algemene strategie voor de ontwikkeling en herstructurering van de gemeente.

## DE GROENE GEMEENTE INTENSIVEREN

Het plan van aanleg voor de Terhulpensesteenweg draagt het nummer 6 omdat het deel uitmaakt van een reeks plannen die betrekking hebben op het hele gemeentelijke grondgebied. Deze kaderden in een pilootplan dat tegelijk met de verschillende BPA's werd uitgewerkt door het architectenvier-

tal, waar Goossens-Bara deel van uitmaakte, dat meteen na het aantreden van burgemeester Wiener en schepen Wiart was geëngageerd. Dit richtplan, dat in 1967<sup>34</sup> werd bekend gemaakt, moest de grote lijnen van het stedenbouwkundig beleid van de gemeente vastleggen. Op het einde van de jaren 1950 was het grondgebied van Watermaal-Bosvoorde vooral gekenmerkt door een schaarse bebouwing in een groene omgeving rond de oude dorpskernen en op het plateau van Bosvoorde dat werd gedomineerd door de esthetica van de tuinvijken Le Logis en Floréal (afb. 20). Het plan omkaderde de bestaande wijken letterlijk met drie grote verkeersassen. De eerste was de Terhulpensesteenweg, de tweede het einde van de snelweg van Namen op het grondgebied van Oudergem en de derde was een nog aan te leggen viaduct over spoorlijn 161 Brussel-Namen. In deze bovenbouw werden woonzones voor hoogbouw afgebakend en twee tertiaire zones, langs



**Afb. 19** Schema verspreid door de gemeente Watermaal-Bosvoorde om het volumetrisch gedeelte van het BPA uit te leggen en te verdedigen. Het geeft de voorkeur aan hoge, voldoende uit elkaar staande gebouwen om het groen van de rand van het Zoniënwoud te vrijwaren (informatiebrochure van de gemeente betreffende het BPA nr. 6, © GOB, BPA nr. 6, administratief dossier D2328/9).



Afb. 20

Superpositie van de verschillende schema's van het pilootplan op de topografische kaart van de gemeente, waarop in het rood de oppervlakte is aangegeven ingenomen door sociale woningen; ontleend aan het archief van John Eggericx in verband met het voorbereidend onderzoek voor het pilootplan (© CIVA Stichting, Brussel, Fonds John Eggericx). Montage van Géry Leloutre.

de as gevormd door de Vorstlaan en de Terhulpensesteenweg: die van het terrein van Royale Belge en de grootste, aan de kruising met de spoorweg, waar de vestiging van Glaverbel zou komen. Het plan wijst ook twee centra aan: het Wienerplein met het gemeentehuis en het Keymplein.

Het document is interessant omwille van de manier waarop het rekening houdt met drie bovengemeentelijke processen die bepalend waren voor de evolutie van het oosten van de agglomeratie vanaf het midden van de jaren 1950, en verband houden met de grootstedelijke infrastructuur: het beleid rond waterbeheer, de ontwikkeling van het snelwegennet en de gewestelijke planning.

Het eerste betreft de herstructurering en sanering van de vallei van de Woluwe en zijn zijtakken door de bouw van collectoren, een onderneming waarvoor de gemeenten zich in 1925 in een intercommunale verenigden.<sup>35</sup> Deze omvangrijke werken, gekoppeld aan de aanleg van nieuwe grote wegen, zoals de Woluwelaan,

zou de structuur van de betrokken gemeenten ingrijpend veranderen en leiden tot een herschikking van hun handels-, burgerlijke en sportcentra<sup>36</sup> langs deze *intercommunale vallei*.<sup>37</sup> De werken voor de collector van de Watermaalbeek begonnen in 1959, en maakten de weg vrij voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de moerassige terreinen langs de beek, met de Visserij en de Herronière, die gekoppeld werd aan de heraanleg van het Keymplein met een handelscentrum voor de nieuwe wijken.

De aanleg van de nieuwe wegen in de drooggelegde bedding van de beken, kaderde in de uitvoering van het wegenplan waarmee in 1949 werd begonnen en dat een sterke impuls kreeg door de organisatie van Expo 58. Dit plan voorzag in de aanleg van stadssnelwegen volgens een radiaal concentrisch schema, vertrekkend van het epicentrum van het nationaal snelwegennet, waar de Terhulpensesteenweg en de Woluwe- en Vorstlaan duidelijk deel van uitmaken. Het BPA nr. 6 legde ook regels vast voor nieuwe gebouwen die moesten inspringen ten

opzichte van de al bestaande villa's met het oog op de aanleg van een tunnel die uiteindelijk nooit werd gebouwd.

Het wegenplan werd geregeld hertekend,<sup>38</sup> in functie van de voortgang van de studie voor het gewestplan voor de Brusselse agglomeratie, dat was toevertrouwd aan de stedenbouwkundigen van Groupe Alpha. Een van hun voorstellen was om in Watermaal-Bosvoorde een nieuwe wegenverbinding aan te leggen tussen Terhulpen en de Leopoldwijk, over de spoorweg Brussel-Namen. Hoewel het Bestuur der Wegen deze verbinding weinig relevant achtte voor de noden van het autoverkeer, bestudeerde het niettemin, in het kader van het BPA nr. 6, verschillende oplossingen voor de kruising van deze verbinding met de Terhulpensesteenweg.<sup>39</sup> Het tracé van elk van deze oplossingen bood de groep rond Goossens-Bara in elk geval de mogelijkheid om zijn infrastructuurontwerp van het bebouwde gedeelte van Watermaal-Bosvoorde aan te vullen, dat volgens het pilootplan toegankelijk moest worden vanuit de periferie, waarbij elk transitverkeer in de residentiële straten werd vermeden. Het schema voorzag ook de verbreding van de Van Becelaerelaan in het BPA nr. 6. In deze context was de laan voorbestemd om een verbindingslus te worden tussen de nieuwe stadssnelweg en de omringende wijken waar het BPA flatgebouwen voorzag (tot 18 verdiepingen), waarvan een deel effectief werd gebouwd door bouwbedrijf Ruttiens, op basis van tekeningen van Jacques Goossens-Bara en Monique Bertrand.

## PERIFERE CENTRA

Het pilootplan hernam expliciet ook een ander concept van de Groupe Alpha voor de Brusselse agglomeratie, met name dat voor de ontwikke-



ling van perifere administratieve centra, om de druk van het autoverkeer en het vastgoed in de centrale delen van de agglomeratie te verminderen. Op het moment van de uitwerking van het pilootplan en het BPA nr. 6, was dit nog maar een algemeen idee. Het project voor een nieuwe configuratie van de Terhulpensesteenweg, bood de gelegenheid voor een eerste formalisering van dit idee. De discussies die daaruit voortvloeiden, brachten belangrijke meningsverschillen aan het licht, zowel wat betreft de wenselijkheid van dit programma – de creatie van een perifere tertiair centrum – als wat betreft de vorm die het moest aannemen in dit bosrijke gedeelte van de agglomeratie en waarvoor het gebouw van Glaverbel zou fungeren als richtsnoer. Deze discussies geven vooral een beter inzicht in de intenties van de enige poging tot algemene planning van de Brusselse agglomeratie in de periode van intensieve tertiaire ontwikkelingen in de hoofdstad.<sup>40</sup> De gemeentelijke overheid verdedigde de concentratie van kantoren langs de steenweg omwille van de stedelijke decentralisatie, die volgens haar wordt bepleit door de stedenbouwkundigen verantwoordelijk voor het gewestplan.<sup>41</sup> In werkelijkheid koppelde Groupe Alpha het decentralisatie concept aan precieze criteria over de kritieke omvang van een echte nieuwe wijk waar werknemers dichtbij een geheel van diensten vinden en waarvan de densiteit het mogelijk moet maken om het openbaar vervoer te rentabiliseren.<sup>42</sup>

Toen Victor Bure zich moest uitspreken over het BPA nr. 6, vroeg hij het advies van Groupe Alpha, dat negatief bleek te zijn. De bewering dat deze locatie interessant was voor kantoren, werd in twijfel getrokken. Hoewel hun aanwezigheid 'jammer genoeg' een feit was, waren de stedenbouwkundige gekant tegen de spreiding van administratieve zones, die niet in staat waren om de nodige

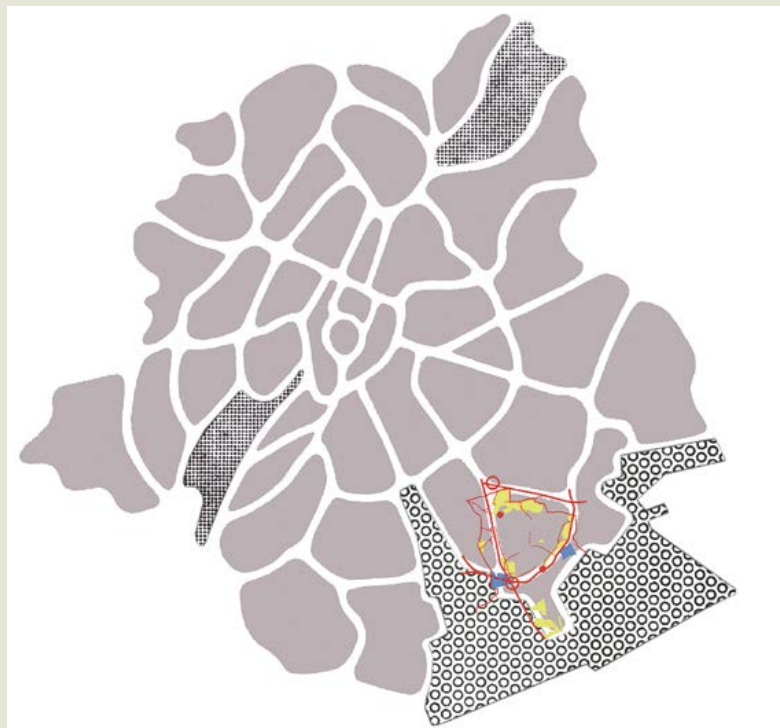
## HET BSRO

Het Bestuur voor Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening werd in 1945 opgericht voor de toepassing van de wetten van 1944 en 1946 die de gemeenten verplichtte om voor hun nieuwe ontwikkelingen plannen van aanleg op te stellen.<sup>1</sup> Toen ze gestemd werden, hadden deze wetten een tijdelijk karakter, in afwachting van een wetgeving voor een systematische en rechtstreeks door de staat gecoördineerde planning voor het hele land. Dit werd een feit in maart 1962 met de organieke wet inzake ruimtelijke ordening en stedenbouw. De planning op nationaal vlak kreeg al snel de vorm van gewestplannen, die de bestemming vastleggen van een bepaald gebied dat beperkt is tot een deel van een provincie. De 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie vormden een gewest. Het ontwerp daarvan werd

toevertrouwd aan Groupe Alpha, een studiebureau dat in 1949 van Victor Bure, directeur van het BSRO, de vraag kreeg om een verkennende studie te maken over de gewestelijke ontwikkeling van Brussel. Groupe Alpha sloot aan bij de tijdgeest en paste de modernistische principes toe van de scheiding van functies, de classificatie van het verkeer en de organisatie van de stad op basis van 'coherente ontwikkelingseenheden'.<sup>2</sup> Het netwerk van hoofdwegen moest benut worden om deze eenheden af te bakenen en te bedienen, wat soms indruiste tegen de louter verkeerstechnische logica van de ingenieurs van het Bestuur der Wegen.

## NOTEN

1. Zie het artikel van G. Leloutre, p. 122.
2. Rapport voor de Nationale Commissie voor Ruimtelijke Ordening, 1966.



Superpositie van de ontwikkelingseenheden van het voorontwerp van het plan van sector Alpha en het gereconstrueerde pilootplan. Hieruit blijkt een perfecte overeenstemming van het gemeentelijk plan en de onderverdeling van de agglomeratie voorzien door de Groupe Alpha. De ontwikkelingseenheden zijn omgeven door stadssnelwegen zodat het transitverkeer geweerd wordt. [Montage van Géry Leloutre. Bron: rapport van Groupe Alpha voor de Nationale Commissie voor Ruimtelijke Ordening, 1966, archief van de auteurs].





De zuidkant van de Terhulpensesteenweg tussen de Tumulidreef en de Graafdreef (nu nr. 169 tot 189). Zwart-wit foto's van 1963 genomen in het kader van de uitwerking van het BPA nr. 6, (© GOB, BPA nr. 6, administratief dossier D2328/9); kleurenfoto's: W. Kenis, 2017 © GOB).



**Afb. 21**

Bijzonder Plan van Aanleg nr. 6, zoals het goedgekeurd werd in 1967. In het rood zijn de projecten aangegeven die als gevolg van de acties van het bewonerscomité geschrapt werden (© Gemeente Watermaal-Bosvoorde, Dienst Openbare Werken).

daarmee samenhangende uitruitingen te rentabiliseren. Voor hen hoorde de zone van het BPA tot deze categorie. Ze betwisten haar statuut als 'toegang tot de stad' –zoals de gemeente dat claimt– en bepleiten veeleer een bescheiden houding tegenover de context van het woud met de in aanbouw zijnde zetel van Glaverbel als richtpunt voor de compositie. Aansluitend hierbij betreuren ze de kleine omvang van de zone, die zou moeten worden uitgebreid tot het Zoniënwoud om, door het vastleggen van de bouwvolumes, de regels voor de bescherming ervan nauwkeuriger te kunnen preciseren.<sup>43</sup>

Bure was het niet met hen eens. Hij verwees naar de aanwezigheid van het station van Bosvoorde, dat de NMBS op middellange termijn wilde integreren in zijn 'metro B', een grootstedelijk spoorwegnetwerk dat de Terhulpensesteenweg zou verbinden met de Leopoldswijk en de Koningsstraat via een nieuwe ondergrondse verbinding.<sup>44</sup> Op die manier

volgde hij het advies van de provinciale afdeling van het BSRO, opgesteld door Victor-Gaston Martiny, professor architectuur aan de *Académie des Beaux-Arts* van Brussel en aan *La Cambre*, en samen met Victor Bure verbonden aan het instituut voor stedenbouw van de ULB, maar ook hoofd architect-stedenbouwkundige van de provincie Brabant.<sup>45</sup> In tegenstelling tot Groupe Alpha stond deze positief tegenover het BPA vanuit het oogpunt van stedelijke kunst. Volgens Martiny liet de compositie en verdeling van de hoge gedeelten van zowel kantoren als woningen, "le tout encadrant l'intéressant complexe architecturale 'Glaverbel', laisse augurer favorablement d'une entrée de ville monumentale de l'agglomération bruxelloise."<sup>46</sup>

## CONCLUSIE

In krantenknipsels en brochures, zowel geproduceerd door de voorstanders van het BPA nr. 6 [afb. 21]

als door zijn tegenstanders, die bewaard zijn in het archief van de thans geregionaliseerde Directie voor Stedenbouw van de Administratie voor Ruimtelijke Ordening, is de tekst te vinden van een vrije tribune die in 1966 verscheen in het tijdschrift *La Maison*. Deze is gesigeneerd door Stanislas Jasinski, een architect die talrijke prestigieuze residenties ontwierp in de groene gordel rond Brussel. Daarin heeft hij het over het pionierskarakter van het BPA nr. 6 dat probeert een verzoening tot stand te brengen tussen "l'extension démographique avec le maintien des zones vertes qui constituent (...) la parure de ces régions situées en bordure de la forêt de Soignes." Een hachelijk probleem dat volgens de architect alleen maar kan worden opgelost door "l'irréductible nécessité de bâtir en hauteur." Het is precies dat wat het BPA nr. 6 invoert. Maar Jasinski heeft twijfels over de modaliteiten van de uitvoering van dit type plan, vooral over het vermogen van de overheid om de kwaliteit van de nog te ontwer-



**Afb. 22a en 22b**

Luchtfoto van de Terhulpensesteenweg in 1953 en 2015 (© Bruciel) met aanduiding van de plaatsen die gefotografeerd werden tijdens de opmaak van het BPA nr.6 omstreeks 1963 en opnieuw in 2017.

pen architectuur te garanderen. Hij wijst op het gebrek aan enige regel in de planningswet om het esthetische karakter van geplande bouwwerken te kaderen en op het gebrek aan criteria om er de waarde van te bepalen.

De kritiek van Jasinski is terecht en is op zich al een afdoende verklaring voor de mislukking van moderne vernieuwingsprojecten in Brussel. De overheid slaagde er maar zelden in om de verwezenlijkingen te doen overeenkomen met de aanvan-

kelijke stedenbouwkundige intenties. Met de zetels van Royale Belge, Glaverbel en CBR, kan het voorbeeld van Bosvoorde – of toch minstens van de as van de Vorstlaan en de Terhulpensesteenweg – gezien worden als een uitzondering. De architectuur van deze gebouwen strookt in hoge mate met de algemene intenties om zowel een nieuwe ruggengraat voor de gemeenten als een geherstructureerde bosrand te plannen (afb. 22a en b). In de drie gevallen, wordt de radicale relatie

met de natuur, met de bomen en de open ruimte tot in de architecturale details vertaald, details die op hun beurt zijn terug te vinden in een vernieuwde visie op de relatie met de stad, die uiteindelijk letterlijk aan de notie van stadspoort ontsnapt, maar die een radicale verstandhouding tussen open en bebouwde ruimte tot stand brengt.

*Vertaald uit het Frans,  
vertaling citaten op pp. 175-176*

## NOTEN

1. Twintig jaar na zijn voltooiing, werd de zetel van Glaverbel in een enquête door het publiek uitgeroepen tot het mooiste gebouw van Brussel sinds de oorlog. In FERON, C., "Bruxelles Moderne", in coll., *50 ans architecture - Bruxelles*, Institut supérieur d'architecture Saint-Luc-CERAA, Brussel, 1989, p. 34.
2. BURNIAT, P. (1), "L'architecture du tertiaire [Bruxelles, 1920-1970]", in coll., *Modernisme. Art Déco*, Brussel, 2004, p. 113-120; BEKAERT, G. en STRAUVEN, F., *Bouwen in België 1945-1970*, red. Nationale federatie van het bouwbedrijf, 1971.
3. Brief van 29 augustus 1963 van P. Evrard, adjunt-directeur van Royale Belge aan Frans Guillaume, burgemeester, Archief van de gemeente Evere, PPA 7C5, Dossier administratif, Farde "Élaboration".
4. RYCKEWAERT, M., *Building the economic backbone of the Belgian Welfare State: Infrastructure, planning and architecture 1945-1973*, 010 Publishers, Rotterdam, 2011.
5. Over het begrip *roadscape* en de aanleg van een Brussels *roadscape*, zie LELOUTRE, G., PELGRIMS, C., "Le *roadscape* bruxellois: le rôle de la route dans la rénovation urbaine ou la coproduction d'une infrastructure paysagère", in DEBROUX, T., VANHAELLEN, Y., LE MAIRE, J., *L'entrée en ville. Aménager, expérimenter, représenter*, Architecture, Aménagement du Territoire et Environnement, éd. de l'Université de Bruxelles, Brussel, 2017, p. 43-62.
6. Carlo R. Chapelle reconstrueert in zijn nota die hij optekende na het onderhoud dat hij had met Claude Rebold, heel precies deze landschappelijke ingreep: "Deze topografische en botanische vernieuwende ingrepen in het landschap waren niet gebaseerd op de aanleg van een nieuwe 'botaniserende' tuin, maar op een hertekening van de ritmes; dit nieuwe gebouw vroeg ook om een totaal nieuwe omgeving, die men 'sterk' kon noemen" (...) waarin, weldra en zo snel mogelijk, de natuur voor een groot deel de gelegenheid zou krijgen om haar rechten weer op te eisen", CHAPELLE, C.R., *Notes pour le projet d'une étude historique du siège social de la Royale Belge*, niet gepubliceerd document, p. 63.
7. Commentaar van Renaat Braem in de kantlijn van het essay, BEKAERT, G. en STRAUVEN, F., *op. cit.*, p. 67. In dezelfde commentaar stelt Braem dat architect Van Kuyck eveneens was uitgenodigd evenals Brusselse architecten-zakenlui en voegt daaraan toe dat noch hij, noch Jacquain vertegenwoordigd waren op Expo 58 omdat ze niet in de smaak vielen bij het *establishment*.
8. Handgeschreven document ter beschikking gesteld door M. Bernard Lizin van *Les Ateliers de Genval*.
9. Notities van Jacquain, *op. cit.*
10. Deze projecten worden bondig voorgesteld in het boek van HÖSTE, G., *Constantin Brodzki architecte*, Mardaga, Sprimont, 2004.
11. Conform aan de eisen van enkele leden van de beheerraad van CBR.
12. In zijn gesprek met Constance Roman, refereert Constantin Brodzki aan het PERT (*Program Evaluation and Review Technology*) systeem, dat door de Amerikaanse marine wordt gebruikt, een benadering waarmee hij in contact kwam toen hij in 1949 als stagiair meewerkte aan het ontwerp van de zetel van de Verenigde Naties in New York waardoor hij Marcel Breuer persoonlijk leerde kennen.
13. Volgens Bontridder "Rien n'est plus réfléchi, plus rigoureux, plus élaboré qu'un projet de Brodzki et cela dès le début de sa carrière" ("Niets is doordachter, strikter, uitgewerkter dan een ontwerp van Brodzki en dat al sinds het begin van zijn carrière.")
14. PUTTEMANS, P. *Architecture Moderne en Belgique*, Vokaer, Brussel, 1974 p. 176.
15. BEKAERT, G. en STRAUVEN, F., *op. cit.*, p. 71.
16. BEKAERT, G. en STRAUVEN, F., *op. cit.*
17. Binnen de Belgische naoorlogse context die gekenmerkt was door het artisanale karakter van de bouwindustrie, door een systeem van openbare aanbestedingen waarin de keuze viel op de laagste offertes zonder rekening te houden met andere kwaliteiten, door het gebrek aan industrialisering van de bouw, wijst Pierre Puttemans op de middelmatige kwaliteit en het lelijke aspect van wat wordt gebouwd, wat vooral duidelijk blijkt in de vereenvoudiging van de vormen en de lijstwerkpatronen. Hij ziet echter ook de semi-industrialisering als een van de twee tendensen van de modernistische architectuur als antwoord op deze situatie. Deze semi-industrialisering wordt zo ver mogelijk doorgedreven, dat wil zeggen "op relatief onbelangrijke reeksen van identieke elementen (...) waarbij het lijstwerk, de kwaliteit van de assemblage en de textuur de architectuur een luxueus aspect geven die haar toelaat zich te onderscheiden van de grote meerderheid van de productie en om de contradictie tussen de eenvoud van vorm en de imperfectie van de uitvoering te vermijden.". Puttemans ziet het gebouw van CBR duidelijk als een bijzonder geslaagd voorbeeld van dit streven dat hij prijst als "geraffineerd eindpunt van het onderzoek begonnen voor Foncolin." PUTTEMANS, P., *op. cit.*, p. 163.
18. De integratie van de vensters in de betonmodules en de assemblage van de modules zonder verbindingselement, laten geen enkele tolerantie toe. Daarom werd op vraag van Brodzki de gietvorm in polyester, die altijd een beetje vervormt, vervangen door een in epoxy die volledig stabiel is. Dit was een première.
19. Woorden opgetekend door Constance Roman op 30 november 2015 en weergegeven in zijn verhandeling, *op. cit.*, p. 16.
20. Rapport van de Technische Dienst voor het College van 21 december 1965, opgesteld door M. Perelle aan M. Schoonjans, hoofdingenieur-directeur, Stadsarchief Brussel, Dossier OW 90321.
21. Gesprek met Monique Bertrand.
22. DE HENS, G., MARTINY, V.-G., *Une école d'architecture. Des tendances. 1766-1991*, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel - I.S.A.V.H., Brussel, 1992, p. 195.
23. Interview met Goossens-Bara hernomen in s.n. "Faut-il construire les villes... à la campagne", in *Pourquoi Pas?*, 8 januari 1965. De tekst werd ook overgenomen in *La Libre Belgique* van 8 februari 1966.
24. Uitdrukking gebruikt in een protestbrief van het *Comité de Sauvegarde de Watermael-Boitsfort* aan Victor Bure, directeur van het BSRO van 3 november 1965, SPRBC, Direction de l'Urbanisme, BPA nr. 6 'Plateau de Boitsfort', dossier Administratif; Brussel heeft voor een miljoenenstad het uitzonderlijke voordeel van in relatief dichte nabijheid een uitgebreide gordel van dunbevolkte woonwijken te hebben, *La Libre Belgique* 7 februari 1968.
25. Brief van P. Luypaerts, directeur van de nv Eternit, die in naam sprak van het bewonerscomité, aan Victor Bure, directeur van het BSRO, van 31 oktober 1964.
26. Brief van P. Luypaerts, directeur van de nv Eternit, aan Victor Bure, directeur van het BSRO, van 9 november 1964.

27. Artikelen in *La Libre Belgique* en *Touring Club*.
28. Brochure *Pourquoi ?*, verdeeld door de gemeenteraad van Bosvoorde, opgesteld in naam van de schepenen Raoul Wiart en Michel Devleeshouwer.
29. Wiart citeert bewust het geval van de eikendreef waar de eeuwenoude bomen moesten worden gekapt om plaats te maken voor een verkaveling van eengezinswoningen.
30. Weigering bekendgemaakt in augustus 1964, dus nog voor het openbare onderzoek van het BPA 6 en 7 (Bron: nota van Victor Bure aan de minister van Openbare Werken Bohy van 25 november 1964).
31. Nota van Victor Bure voor de minister van Openbare Werken van 9 oktober 1965.
32. ARON, J., *Le tournant de l'urbanisme bruxellois*, Fondation Joseph Jacquemotte, Brussel, 1978 ; ROGGEMANS, M.-L., *La planification de l'espace urbain bruxellois: analyse sociologique des plans particuliers d'aménagement approuvés par Arrêté Royal dans les 19 communes de l'agglomération bruxelloise*, ULB, 1975, p. 148; CULOT, M. (red.), *Bruxelles architectures: de 1950 à aujourd'hui*, AAM, Brussel, 2012.
33. Het BPA nr. 6 was het voorwerp van heftige kritiek van belangrijke Brusselse architecten. Zo uitte Pierre Puttemans bittere kritiek op de situatie waarmee stedenbouwkundigen worden geconfronteerd als het gaat om de noodzaak om vorm te geven aan ontwikkelingen waarvoor geen enkel omkaderend plan bestaat dat het mogelijk maakt om de omvang in te schatten en hen verplicht om haastig een kader te tekenen voor operaties die door vastgoedsspeculanten al lang zijn vastgelegd (Architecture).
34. In de gemeente-administratie van Bosvoorde kon geen enkel spoor van het pilootplan worden teruggevonden. De weinige beelden en beschrijvingen zijn afkomstig van een verhandeling voor het behalen van een architectuurdiplooma aan het ISAE La Cambre, in 1984 geschreven door Ph. Peeters onder leiding van Jean-Pierre Blondel, met de titel "Watermael-Boitsfort ou l'évolution des politiques urbanistiques d'une commune de l'agglomération bruxelloise". Een kopie van de afbeeldingen van het voorafgaandelijke onderzoek bevindt zich in het archief van John Eggericx, bewaard in het AAM (Fonds John Eggericx).
35. s.n., *Eau(X). Assainissement des Eaux: la structure intercommunale des grandes vallées de Bruxelles et ses abords*, Société intercommunale pour le détournement et le voûtement de la Senne dans l'agglomération bruxelloise, Brussel, 1983, p. 41.
36. Het geval van Sint-Lambrechts-Woluwe is meer spectaculair met, aan weerszijden van een parkway gevormd door de laan, de Woluwebeek en het Maloupark, de groepering van het *Shopping centre*, het sportcentrum van het Fallonstadion en nu ook het gemeentelijk cultureel centrum. Over het ontstaan van dit project, zie: VAN HAELEN, Y., LELOUTRE, G., "Shopping centres as catalyst for new multifunctional urban centralities: The case of two shopping centres around Brussels", in AVERMAETE, T. en GOSSEVE, J. (red.), *Shopping Town Europe, 1945-1975. Building Collectivity in Times of Corporate Modernity*, Bloomsbury Academic, Londen, 2017, p. 51-64.
37. *Ibidem*.
38. Tot in 1973 toen het pas opgerichte bestuur van de Brusselse Agglomeratie besloot om een moratorium in te stellen op stadssnelwegen.
39. Brief van G. Claes, plaatsvervangend hoofdingenieur-directeur van Bruggen en Wegen aan Wurth, hoofdingenieur-directeur van het BSRO van 4 november 1966.
40. Plan Alpha werd nooit gepubliceerd. Het project werd vanaf 1973 volledig herwerkt door de diensten van de in 1971 opgerichte Brusselse Agglomeratie.
41. Brochure *Pourquoi ?*, op. cit.
42. Rapport van Groupe Alpha aan de CNAT, p. 73.
43. Rapport van Groupe Alpha, gesigineerd door Étienne Piron, aan Victor Bure betreffend het BPA, gedateerd met 1 september 1966.
44. Nota van Victor Bure aan het ministerie van Openbare Werken van 23 november 1966, GOB, Directie Stedenbouw, BPA nr. 6, administratief dossier.
45. DE HENS, G., MARTINY, V.-G., op. cit., p. 257.
46. Rapport van de bestendige deputatie aan het BSRO van 25 april 1966, met een nota van V.G. Martiny gedateerd met 14 april 1966, GOB, Directie Stedenbouw, BPA nr. 6, administratief dossier.

## Shaping the edge of the forest with corporate architecture, Royale Belge, Glaverbel and CBR in Watermael-Boitsfort

In the early 1960s, three major Belgian companies built their headquarters along the emblematic parkway formed by Chaussée de la Hulpe/ Terhulpansesteenweg and Boulevard du Souverain/ Vorstlaan. All three opted for a corporate architecture that was not only representative of their identity, but also embodied the modern desire to build within a verdant landscape. This article looks at the interactions between architectural and urban planning considerations, tracing the chronology of developments and demonstrating how the architecture of the head offices of Royale Belge and Glaverbel influenced a general urban planning policy which, in turn, spilled over into the design of the CBR building. The quality and heritage value of these three buildings is derived from this accomplished combination of scales. As all three prepare to start new lives, now is the right moment for this aspect to be highlighted.

# CITATEN

## p.19

“een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken”

## p.22

“Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud...”

## p.26

“Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is.”

## p.33

“Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild”  
“...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield.”

## p.36

“het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennenbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Urslé.”

## p.38

“Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houtheders en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden.”

## p.39

“Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit.”

## p.40

“Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter”

## p.50-51

“Al diegenen die van de plantenhandel leven.” “Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen.” “...alle liefhebbers met een teer hart.” “De geleerde liefhebber.”

“Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril.” “De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt.” “Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen.”

“De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak.”

“Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin.”

## p.52

“Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme.” – “Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]”

## p.53

“... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat.”

## p.54

“...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert.”

“... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen.”

“...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten.”

## p.55

“Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten.”

“...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties.”

## p.56

“Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren.”

“Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen.”

“Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten.” “...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen.”

## p.57

“...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinnamen-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt.”

“Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken.”

“Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantenmozaïeken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend.”

“Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen.”

“Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten.”

## p.58

“De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur.”

## p.59

“Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben.”

“... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren.”

“...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers.” “...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben.”

## p.67

“Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne”

## p.68

“Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars.”

“De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden.”

## pp.68-69

“Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat



van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

**p.69**

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

**p.76**

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

**p.81**

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

**p.83**

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

**p.84**

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

**p.89**

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

**p.92**

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

**p.94**

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

**p.103**

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

**p.105**

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

**pp.106**

"Iedereen kent de *gratsteen* of fistuleuze zandsteen die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de fistuleuze zandsteen spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

**pp.106-107**

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

**p.108**

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt men een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

**p.109**

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkingen van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

**pp.117-118**

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

**p.119**

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

**p.121**

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

**p.125**

"De groene poort van het perifere centrum".

**p.134**

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

**p.135**

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

**p.138**

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

**p.146**

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

**p.151**

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiide buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

---

## COLOFON

### REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,  
Paula Dumont, Murielle Lesecque,  
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes  
en Brigitte Vander Bruggen

### EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

### EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

### SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

### COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

### COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

### AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Bruno Campanella,  
Anne De Bardzki-Granon,  
Odile De Bruyn, Yannik Devos,  
Denis Diagre, Paula Dumont,  
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,  
Roger Langohr, Catherine Leclercq,  
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,  
Hubert Lionnez, Michel Louis,  
Cristina Marchi, Elena Marinova,  
Cristiano Nicosia,  
Luc Teper, threetwoshoot,  
Brigitte Vander Bruggen,  
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

### VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik  
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

### NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,  
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en  
de leden van het redactiecomité

### VORMGEVING

La Page sprl

### ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

### DRUK

IPM printing

### VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte  
Vander Bruggen.  
bpeb@sprb.irisnet.be

### BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

### VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal  
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/  
Gewestelijke overheidsdienst  
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat  
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd  
onder de verantwoordelijkheid  
van de auteurs. Alle rechten voor  
het reproduceren, vertalen of  
herwerken zijn voorbehouden.

### CONTACT

Directie Monumenten en  
Landschappen – Cel Sensibilisatie  
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel  
<http://www.erfgoed.brussels>  
[broh.monumenten@gob.irisnet.be](mailto:broh.monumenten@gob.irisnet.be)

### HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen  
om alle reproductierechten te betalen  
toch nog gerechtigden zijn die niet  
gecontacteerd werden, dan worden zij  
verzocht zich kenbaar te maken bij de  
Directie Monumenten en Landschappen  
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

### LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne  
Afdeling TLSE – Tuin, landschap  
en stedelijk ecosysteem,  
ARA – Algemeen Rijksarchief  
ARB – Académie royale de Belgique  
DCBSE – Documentatiecentrum van  
Brussel Stedenbouw en Erfgoed  
DML – Directie Monumenten  
en Landschappen  
GOB – Gewestelijke  
Overheidsdienst Brussel  
IWONL – Instituut tot Aanmoediging  
van het Wetenschappelijk Onderzoek  
in Nijverheid en Landbouw  
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België  
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor  
het Kunstpatrimonium / Institut  
royal du Patrimoine artistique  
KMKG – Koninklijke Musea voor  
Kunst en Geschiedenis  
SAB – Stadsarchief Brussel  
ULB – Université Libre de Bruxelles

### ISSN

2034-5771

### WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également  
en Français sous le titre  
*Bruxelles Patrimoines*.



## Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011  
Terug naar school

002 - Juni 2012  
De Hallepoort

003-004 - September 2012  
De kunst van het bouwen

005 - December 2012  
Hôtel Dewez  
Extra nummer 2013  
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013  
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013  
Industriële architectuur

009 - December 2013  
Parken en tuinen

010 - April 2014  
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014  
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014  
Cultusgebouwen

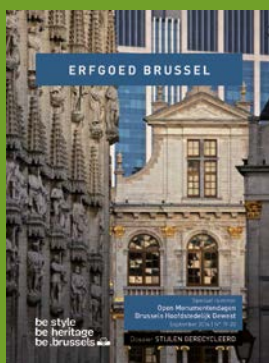
014 - April 2015  
Zoniënwoud

015-016 - September 2015  
Ateliers, fabrieken  
en kantoren

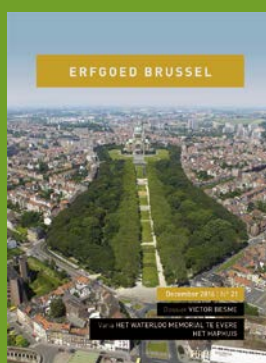
017 - December 2015  
Stadsarcheologie

018 - April 2016  
De Gemeentehuizen

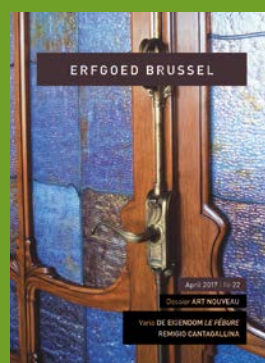
## Laatste nummers



019-020 - September 2016  
Stijlen gerecycleerd



021 - December 2016  
Victor Besme



022 - April 2017  
Art nouveau

[www.erfgoed.brussels](http://www.erfgoed.brussels)



BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED  
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €



ISBN 978-2-87584-144-5